

Розділ 1

Європа: плюралістичний міжнародний порядок

Унікальність європейського порядку

Історія більшості цивілізацій — це оповідь про злети і падіння імперій. Порядок визначався особливостями їхнього внутрішнього управління, а не досягненням рівноваги між державами: сильний, коли центральна влада була згуртованою, він був хиткішим за слабших правителів. В імперських системах війни зазвичай траплялися або на кордонах імперії, або ж були громадянськими. Мир визначався засягом імперської влади.

У Китаї та Ісламському світі політична боротьба велася за контроль над встановленими рамками порядку. Династії змінювалися, але кожна нова правляча група представляла себе як таку, що відновлювала занепалу, а проте легітимну систему. В Європі не відбулося жодної такої еволюції. Із закінченням римського панування визначальною рисою європейського порядку став плюралізм. Ідея Європи² видавалася чи то географічним окресленням, чи вираженням християнства або придворного суспільства, або ж просвітницьким осердям спільноти освічених і сучасних. Проте хоч вона сприймалася як єдина цивілізація, Європа ніколи не підпорядковувалася одноосібному правлінню та не мала єдиної, сталої ідентичності. Вона доволі регулярно змінювала принципи, в ім'я яких відбувалися управління різних її складників та експерименти з новими концепціями політичної легітимності або міжнародного порядку.

В інших регіонах світу період суперництва окремих правителів нащадки вважали «сму́тним часом», громадянською війною

або «добою отаманщини», тобто прикрими часами роз'єднаності, яку вдалося подолати. Європа ж процвітала завдяки фрагментації і прийняла власні поділи. Протистояння окремих династій і національностей сприймалися не як форма «хаосу», який має бути впорядковано, а, з ідеалізованого погляду європейських державних діячів — іноді свідомо, іноді ні, — як складний механізм, що забезпечував баланс і оберігав інтереси, цілісність і самостійність кожного народу. Протягом понад тисячоліття модерне європейське мистецтво управління державою переважно виводило порядок з рівноваги, а ідентичність — зі спротиву універсальному правлінню. Річ не в тому, що європейські монархи, на протигагу правителям з інших цивілізацій, були стійкіші до принад завойовницької політики, і не в тому, що вони були більш віддані ідеалу абстрактної різноманітності. Найімовірніше, їм не вистачало сил, щоб рішуче нав'язувати свою волю одне одному. Згодом плюралізм став чільною характеристикою моделі світового порядку. Чи пододала Європа в наш час цю плюралістичну тенденцію, а чи внутрішня боротьба в Європейському Союзі її тільки підтверджує?

Протягом п'яти століть імперське панування Риму забезпечило єдиний корпус законів, спільну оборону і винятковий рівень цивілізації. З падінням Риму, яке зазвичай датують 476 роком, імперія розпалася. У час, який історики називають Темними віками, процвітала ностальгія за втраченою єдністю. Бачення гармонії і єдності дедалі частіше зосереджувалося в Церкві. У тій картині світу Християнський світ³ був єдиною спільнотою під управлінням двох взаємодоповнювальних органів: світського уряду, «спадкоємців Цезаря», які підтримували порядок у сфері минушого, і Церкви, спадкоємиці Петра, що прагнула до універсальних і абсолютних принципів спасіння. Аврелій Августин, який писав у Північній Африці в час розпаду римського правління, за допомогою богословських принципів дійшов висновку, що тимчасова політична влада була легітимною тією мірою, якою вона сприяла веденню богобоязливого життя, а відтак і спасінню людини. «Є дві системи, — писав папа Геласій I візантійському імператорові Анастасію в 494 році н. е., — відповідно до яких управляється цей світ, — святий авторитет священників

і монарша влада. З них двох більше ваги мають священники, позаяк вони відповідатимуть перед Господом на Страшному суді навіть за царів». Дійсний світовий порядок у цьому сенсі існував не на цьому світі.

Таке всеосяжне поняття світового порядку із самого початку мусило змагатися з відхиленнями: в Європі після доби Риму десятки політичних правителів здійснювали політичну владу без чіткої ієрархії між собою; всі посилалися на вірність Христу, але їхнє ставлення до Церкви та її влади було неоднозначним. Запеклі дискусії супроводжували розмежування церковної влади, тоді як королівства, що володіли власними збройними силами і проводили незалежну політику, хитрували, аби отримати переваги у спосіб, який не надто співвідносився з Божественним Градом Августина.

Прагнення до єдності були ненадовго втілені⁴ на Різдво 800 року, коли Папа Лев III коронував Карла Великого, франкського короля і завойовника більшої частини сучасної Франції і Німеччини як Imperator Romanorum (Імператора римлян) і наділив його потенційним мандатом на правління колишньою східною половиною колишньої Римської імперії, на той час землями Візантії. Імператор пообіцяв Папі «захищати з усіх боків святу церкву Христа від язичницького набігу і спустошення невірними за кордоном, а всередині імперії надати сили католицькій вірі нашим її визнанням».

Але Каролінгська імперія не досягла своїх устремлінь: насправді вона почала руйнуватися майже відразу після того, як її було проголошено. Карл Великий, зайнятий справами в найближчих землях, ніколи не намагався правити землями колишньої Східної Римської імперії, відведеними йому Папою. На заході він мав деякі здобутки у відвоюванні Іспанії у маврів. Після смерті Карла Великого його наступники прагнули зміцнити позицію імператора зверненням до традиції, назвавши його володіння Священною Римською імперією. Але ослаблена усобицями імперія Карла зійшла зі сцени як єдиний політичний суб'єкт менш ніж через століття після свого заснування (хоч її назву і далі використовували на окреслення ряду мінливих територій до 1806 року).

Китай мав свого імператора. Ісламський світ мав свого Халіфа, визнаного лідера земель Ісламу. Європа мала Священного Римського імператора. Але імператор Священної Римської імперії опирався на значно крихкіший фундамент, ніж його побратими з інших цивілізацій. У його розпорядженні не було імперської бюрократії. Його авторитет залежав від його сили в регіонах, де він керував за династичним правом, по суті, у власних сімейних володіннях. Формально, його позиція не була спадкова і залежала від обрання привілейованою групою семи, пізніше дев'яти, князів; результат цих виборів, як правило, визначався сукупними наслідками політичного маневрування, посилення на релігійне благочестя, а також величезних грошових виплат. Теоретично імператор був зобов'язаний своєю владою інвеститурі Папи Римського, але політичні і логістичні обставини часто вилучали цей складник, тож імператор правив протягом багатьох років без інвеститури як «Обраний Імператор». Релігія і політика так і не злилися в єдине ціле, і це спровокувало справедливе кепкування Вольтера, що Священна Римська імперія не була «ні Священною, ні Римською, ні імперією». Концепція міжнародного порядку середньовічної Європи відображала поточні домовленості між Папою та імператором і безліччю інших феодалів. Універсальний порядок, заснований на можливості єдиного правління і єдиному наборі принципів легітимізації, втрачав рештки практичності.

Повний розквіт середньовічної концепції світового порядку втілювався лише на короткий час зі звеличенням у XVI столітті принца із дому Габсбургів Карла (1500–1558); його правління також призвело до її безповоротного занепаду. Для народженого у Фландрії строгого і благочестивого принца правління було покликанням; поза широко відомою пристрасстю до пряної їжі, його загалом вважали позбавленим вад і стійким до спокус. Дитиною він успадкував корону Нідерландів, а у віці 16 років — отримав корону Іспанії разом з її численними колоніями в Азії та Америці, що продовжували розростатися. Незабаром після цього, у 1519 році, він переміг на виборах імператора Священної Римської імперії, що зробило його формальним спадкоємцем Карла Великого.

Поєднання цих титулів начебто засвідчило сповнення середньовічного ідеалу. Одноосібний благочестивий правитель відтепер управляв територіями, де сьогодні розташовані Австрія, Німеччина, Північна Італія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Східна Франція, Бельгія, Нідерланди, Іспанія і велика частина Північної і Південної Америки. (Це потужне зосередження політичної влади було досягнуте майже виключно за рахунок стратегічних шлюбів і призвело до появи габсбурзького вислову «*Bella gerant alii; tu, felix Austria, nube!*» — «Залишмо ведення воєн іншим, ти, щаслива Австріє, одружуйся!»). Іспанські мандрівники і завойовники — Магеллан і Кортес — плавали під егідою Карла, знищували стародавні імперії Північної і Південної Америки та несли християнські таїнства разом з європейською політичною владою через увесь Новий світ. Армії і флот Карла стояли на захисті Християнського світу від нової хвилі навал турків-османів та їхніх поплічників у Південно-Східній Європі і Північній Африці. У Тунісі Карл особисто очолив контрнаступ флоту, оснащеного завдяки золоту Нового світу. У вирі цих подій сучасники проголосили Карла⁵ «найбільшим імператором після поділу імперії у 843 році», якому судилося повернути світ до «єдиного пастиря».

За традицією часів Карла Великого⁶, на своїй коронації Карл поклявся бути «захисником і оборонцем Святої Римської Церкви», а натовп присягнув йому на вірність як «*Caesare*» і «*Imperio*»; папа Климент затвердив Карла як мирського поборника «встановлення миру і відновлення порядку» в Християнському світі.

Китайський або турецький мандрівник тогочасною Європою цілком міг сприйняти позірно знайому політичну систему: континент під головуванням однієї династії просякнутий почуттям божественного мандата. Якби Карл спромігся консолідувати свою владу і забезпечити керовану спадкоємність в обширі габсбурзьких володінь, то Європу цілком могла б визначити панівна центральна влада, за зразком Китайської імперії або Ісламського халіфату.

Цього не сталося; і Карл навіть не намагався. Зрештою, його задовольняло підтримування порядку за допомогою рівноваги. Гегемонія могла стати його спадком, однак не була його метою.

Він довів це, коли, спершу захопивши свого тимчасового політичного суперника французького короля Франциска I в битві при Павії в 1525 році, відпустив його — надавши можливість Франції відновити окрему ворожу зовнішню політику в серці Європи. Французький король зневажив грандіозно широкий жест Карла⁷, вдавшись до небанального кроку — який так розходився із середньовічною концепцією християнської державності — він запропонував військову співпрацю османському султанові Сулейману, який тоді йшов навалом у Східну Європу.

З універсальністю Церкви⁸, яку прагнув захищати Карл, також не склалося. Він виявився не в змозі запобігти поширенню нової доктрини протестантизму на землях, які були осердям його влади. І релігійна, і політична єдність тріщали по швах. Спроба сповнити властиві його посаді устремління виявилася за межами можливостей окремого індивіда. Влучний портрет авторства Тиціана 1548 року, що зараз перебуває у мюнхенській Старій Пінакотечі, розкриває муки достойника, що не може ані досягти духовного задоволення, ані керувати глибоко вторинними, як на нього, важелями гегемона. Карл вирішив відректися від династичних титулів і розділити свою велику імперію у спосіб, який засвідчив перемогу плюралізму над прагненнями до єдності. Своему синові Філіпу він заповідав королівство Неаполя і Сицилії, а згодом корону Іспанії з її глобальною імперією. Під час емоційної церемонії 1555 року в Брюсселі Карл вислухав історію свого правління, яка засвідчила ретельність, з якою він виконував свої обов'язки, принагідно передавши Філіпу Генеральні штати Нідерландів. У тому самому році Карл уклав важливий договір, Аугсбурзький мир, який визнавав протестантизм на території Священної Римської імперії. Відкинувши духовну основу власної імперії, Карл надав князям право вибирати віру для своїх земель. Невдовзі він відрікся від титулу імператора Священної Римської імперії, передавши відповідальність за імперію, її внутрішні потрясіння і зовнішні виклики своєму братові Фердинанду. Карл пішов у монастир у сільській місцевості в Іспанії, щоб вести самотницьке життя. Свої останні дні він провів у товаристві духівника та італійського годинникаря, чий роботи

прикрашали його стіни, намагаючись опанувати мистецтво виготовлення годинників. Після смерті Карла у 1558 році в його заповіті відчитали жаль у зв'язку зі зламом доктрини під час його правління та наказ синові подвоїти зусилля Інквізиції.

Три події завершили розпад старого ідеалу єдності. На час смерті Карла V революційні зміни розширили перспективу Європи від суто регіональних до глобальних справ, одночасно фрагментуючи середньовічний політичний і релігійний порядок: почалася епоха Великих географічних відкриттів, винайдення друкарства і церковного розколу.

Карта із зображенням Всесвіту⁹, як собі її уявляли освічені європейці в Середньовіччі, показала 6 Північну і Південну півкулі розтягнутими від Індії на сході до Іберії і Британських островів на заході з Єрусалимом у центрі. У середньовічному сприйнятті це була не карта для мандрівників, а божественно висвячена сцена для драми людського спокутування. Світ, як вважалося відповідно до Біблії, на шість сьомих складався із землі і на одну сьому з води. Оскільки принципи спасіння були визначені і їх можна було послідовно досягати на знаних Християнському світові землях, авантюри на узбіччях цивілізації не передбачали жодної винагороди. У «Пеклі» Данте описав плавання Одиссея через Геркулесові стовпи (Гібралтар і прилеглі до нього висоти в Північній Африці, на західному краю Середземного моря) у пошуках знань та покарання за його гріхи проти Божого плану вихорем, що прирік його корабель і весь екіпаж.

Модерна ера заявила про себе, коли підприємливі товариства почали шукати слави і багатства, досліджуючи океани і все, що лежало за ними. У XV столітті Європа і Китай наважилися виступити вперед майже одночасно. Китайські кораблі, найбільші і технологічно найдосконаліші у тогочасному світі, досліджували Південно-Східну Азію, Індію та східне узбережжя Африки. Вони обмінювалися подарунками з місцевими сановниками, залучали князів до імперської «системи данини» Китаю та привозили додому культурні й зоологічні цікавинки. Проте після смерті головного мореплавця Чжен Хе в 1433 році, китайський імператор поклав кінець закордонним пригодам, і флот був полишений напризволяще.

Китай, як і раніше, наполягав на універсальній значущості своїх принципів світового порядку, але надалі він плакав їх у себе вдома чи щодо найближчих сусідів. Він більше ніколи не робив подібних зусиль на морі — принаймні до нашого часу.

Через шістдесят років європейські держави відпливли від континенту конкуруючих суверенних держав; кожен монарх спонсорував військово-морську розвідку, здебільшого сподіваючись досягнути комерційної або стратегічної переваги над суперниками. Португальські, нідерландські та англійські судна на смілилися вирушити до Індії; іспанські і англійські кораблі відправлялися до Західної півкулі. Вони почали витіснити наявні торговельні монополії і політичні структури. Розпочалася епоха трьох століть панівного європейського впливу у світових справах. Міжнародні відносини, які раніше були регіональною справою, відтепер отримали географічно глобальний характер з центром тяжіння в Європі, де була визначена концепція світового порядку і окреслена його реалізація.

Згодом настала революція у уявленнях про природу політичного всесвіту. Як сприймати жителів регіонів, про існування яких раніше нічого не було відомо? Як вони вписувалися в середньовічні космології імперії і папства? Рада богословів, зібрана Карлом V у 1550–1551 роках в іспанському місті Вальядолід, дійшла висновку, що люди Західної півкулі мали душі, а відтак і право на спасіння. Цей богословський висновок був також, звісно, і максимом, що виправдовувала завоювання і навернення. Європейці отримали змогу одночасно збільшити свої багатства і заспокоїти власну совість. Їхня глобальна конкуренція за контроль над територією змінила характер міжнародного порядку. Перспектива Європи розширилася — аж поки послідовні колоніальні зусилля різних європейських держав не покрили більшу частину земної кулі, а концепції світового порядку злилися зі здійсненням балансу сил у Європі.

Другою знаковою подією став винахід друку ручного набору в середині XV століття, що дало можливість обміну знаннями у досі неймовірних масштабах. Середньовічне суспільство зберігало знання або через запам'ятовування, або через ретельне